

УДК 930.2(477) «1890/1920»

Л. І. Ладига

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ У ПРОГРАМАХ ПАРТІЙ
ТА РОБОТАХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ
(90-Х РР. XIX СТ. – 20-Х РР. XX СТ.)**

Про національне питання в Україні, як об'єкт історичного пізнання, створена величезна і різноманітна література міждисциплінарного характеру. Вона науково осмислена у монографії О. Рафальського, опублікованої 2000 р. [1]. Дослідження були започатковані у XIX ст., що обумовлювалося тими демократичними процесами, які поступово відбувалися в США та Західній Європі, докорінно змінюючи характер взаємин між особою і державою, і чинили певний вплив на суспільно-громадську думку в Російській імперії і Австро-Угорській монархії. М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов та інші, обґрунтовуючи право українського народу на власну державність, певну увагу приділяли питанням, пов'язаним з майбутнім становищем неукраїнців у самостійній державі. Відзначимо спільні для них теоретичні положення, висунуті й обґрунтовані в їх працях та програмах. Суть їх зводиться до того, що національні меншини в перспективі повинні мати фактичну і юридичну рівноправність, заперечувалася будь-яка пряма чи опосередкована їхня дискримінація. Декларуючи ідеї федералізму як способу досягнення політичної самостійності українцями, згадані діячі наголошували, що у федерації не повинно ставитися питання про пріоритетні державні права котроїсь із панівних державних націй, оскільки у демократичній національно-мішаній державі усім народам забезпечуються рівні права.

На підтвердження тези слід навести окремі висловлювання видатних українських мислителів. Так, М. Драгоманов, обговорюючи єврейську проблему і шляхи її вирішення у статті "Євреї и поляки в Юго-Западном крае", сподівався, що "настанет время, которое прошло уже для других европейских стран – время уравнения прав лиц всех вероисповеданий" [2, с.226–227]. Значно ширше свої погляди на права національних меншин у майбутній федеративній Російській державі він виклав у статті "Великорусскій интернаціональ и польско-украинскій вопрос", в якій, зокрема, писав: "Обеспечение личных прав и общинного и местного самоуправления служит лучшою гарантией и прав национальных... При нормальном ходе вещей, каждая национальность придет к организации своего ... союза в пределах всей области, ею заселенной... Фундаментом для ограждения неприкосновенности национальностей и свободного развития их должна быть прежде всего широта личных прав, свобода частных асоціацій, а также широта прав общин и уездов устраивать свои дела, в том числе и

дела народного образования, в которых национальность играет особенно важную роль" [4, с.130–131].

Такі ж демократичні ідеї превалювали у статті І. Франка "Свобода і автономія". Він вважав неминучим, що "частини держави уже силою свого географічного положення, відмінності землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубленості, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії" [5, с.443]. Проте І. Франко не визнавав це проблемою для держави. Навпаки, на прикладі Австро-Угорської монархії переконував, "що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розкочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору" [5, с.443]. На його думку, йдеться про необхідність домогтися рівності "кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності" [5, с.447].

М. Грушевський у статті "Конституційне питання і українство в Росії" пропонував надати національним меншинам право пропорційного представництва, бо таким чином держава "далеко докладніше б віддавала настрій і течії в суспільності, а окрім того ослабляла б і напруження виборчої боротьби" [4, с.205].

Розмірковуючи про автономію і федерацію, звертаючи особливу увагу на різні форми національних автономій, українські науковці, як слушно зазначає М. Кармазіна, збагачували "українське політичне думання категоріальним апаратом, що відповідав рівню політичних знань Європи"[6, с.292].

Викладені демократичні положення щодо перспектив становища національних меншин характеризували не лише світоглядні позиції окремих українських мислителів, а й програмні засади майже всіх дореволюційних українських політичних партій (Української революційної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-федералістів, Української народної партії та ін.) [7, с.131–141].

Однак етнічний фактор як вагомий чинник можливих політичних змін враховували не лише українські, а й австрійські, єврейські, російські науковці, більшовицькі політичні діячі. Йдеться про праці К. Ренера, О. Бауера, С. Дубнова, В. Жаботинського, Й. Сталіна, В. Леніна, С. Шаумяна та інших. Дотримуючись різних політичних поглядів, вони цілком протилежно оцінювали перспективи врегулювання національних проблем взагалі і способи забезпечення прав національних меншин зокрема (особливо автономії для них).

Як відомо, одним з елементів форми держави є її устрій, відповідно до якого держави поділяють на унітарні, федеративні, конфедеративні. В унітарних державах не виключене існування

територіальної (адміністративної) автономії. Слово "автономія" походить від грецьких слів "авто" – сам і "номія" – закон, тобто можливість самостійного ухвалення законів, вирішення інших питань, що перебувають у віданні когось [8, с.13; 9, с.5–6].

Територіальна (адміністративна) автономія – це форма децентралізації державної влади в унітарній державі, за якої автономні утворення мають власні органи законодавчої і виконавчої влади, символіку, статут, однак підпорядковані Конституції держави [10, с.59]. Таке розуміння територіальної (адміністративної) автономії, оприлюднене сучасними вітчизняними науковцями, збігається загалом з теорією дорадянського конституційного права. Вона трактувала автономію взагалі як право підпорядкованої державі спілки мати власні законодавчі органи для ухвалення законів, віднесених до їхньої компетенції [11, с.323, 324, с.327; 12, с.217; 13, с.381, 382].

Проблема автономії була особливо актуальною для поліетнічних країн, таких як Австро-Угорська монархія та Російська імперія. Вважають, що першість у теоретичному обґрунтуванні автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць належить австрійським соціал-демократам, відомим в історії як ідеологи австромарксизму. Користуючись марксистською фразеологією, вони водночас виступали проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагували ідею еволюційного соціалізму, кооперації класів, оздоровлення капіталізму без барикадних боїв [14, с.38–39].

Один з представників австромарксизму К. Ренер (1870–1950) 5 лютого 1899 р. виступив із доповіддю, на базі якої в тому ж році видав брошуру "Государство и нация", а у 1902 р. – нову працю – "Национальная проблема" під псевдонімами, відповідно, Сіноптікус і Р. Шпрінгер. Характеризуючи Австро-Угорську централізовану дуалістичну конституційну монархію, яка надавала громадянам право на збереження національних особливостей і використання рідної мови в навчальних закладах, державному управлінні, громадському житті, К. Ренер критикував такий правовий підхід. Він уважав, що австрійське законодавство з цього питання, яке визнавало суб'єктами права лише громадян, не забезпечувало їхньої національної рівноправності, вона ставала беззмисловою, правові норми – побажаннями, позбавленими точної юридичної конструкції, а правове становище нації – жалюгідним.

Тому К. Ренер пропонував перейти на іншу побудову держави – федеративну, за якою носієм національних прав ставала нація. Для цього всі громадяни (персонально) певної національності, що розрізнено (екстериторіально) проживали в державі, включалися в національні матрикули (списки). На цій підставі планували утворення національних спілок і визнання їх юридичними особами. Вони покликані були формувати власні законодавчі органи (національні палати на засадах виборчого права) і виконавчі структури (очолювані національними статс-секретарями). Держава передавала органам національного

самоуправління значну частину функцій, які давали їм змогу організовувати общини, провадити культурні та господарські справи, примусово оподатковувати своїх членів, надавати юридичну допомогу, оскаржувати дії держави, які порушували права члена спілки або нації в цілому. Суперечки між національними спілками і державою планувалося вирішувати через адміністративний суд.

Так у загальних рисах виглядала ідея К. Ренера про запровадження національно-персональної (екстериторіальної) автономії. Вона знайшла підтримку в резолюції з'їзду соціал-демократів Австро-Угорщини, який відбувся 24 вересня 1899 р. в Брюні (Брно) [14, с.41–44, 15; 16; 17, с.167–172; 18, с.462–465].

Послідовником К. Ренера став інший австромарксист – О. Бауер (1882–1940). У праці "Национальный вопрос и социал-демократия", опублікованій 1907 р., він науково аналізував ідеологію і філософію національного питання, а в галузі національної програми на прикладі Австро-Угорщини узагальнив тенденції розвитку "держав національностей" взагалі. О. Бауер розглядав проблему національної автономії, виходячи з інтересів пролетаріату і тих юридичних гарантій, які б пролетаріат міг надати націям і національним меншинам, якби він отримав політичну владу. О. Бауер виділив низку аспектів цього питання.

Нарешті, О. Бауер спеціально виділив проблему автономії винятково євреїв Австро-Угорської монархії. Відмовляючи їм в автономії, він мотивував це тим, що сучасні євреї не є нацією, денационалізовані, включені в культурні спільноти європейських націй. О. Бауер звинувачував у цьому капіталістичне суспільство, яке не дає змоги євреям зберегтися як нації [19, с.338–398].

Теорію національно-персональної автономії позитивно сприйняли гноблені національні меншини. Однак для євреїв Росії пропонувалося ввести національно-культурну автономію, що ґрунтувалася на трьох складових: самоуправлінні єврейської громади, школи і свободі мови. Цю ідею, незалежно від К. Ренера, висунув єврейський історик, публіцист, громадський діяч С. Дубнов (1860–1941) [20, с.24–29], який виклав її в низці статей під назвою "Письма о старом и новом еврействе", опублікованих у журналі "Восход" протягом 1897–1902 рр. [21; 22, с.43, 47; 23; 24; 25; 26].

Принципи національно-культурної автономії були підтримані й розвинуті ще одним видатним єврейським діячем – В. Жаботинським (1880–1940). Він виклав оригінальний погляд на роль і значення національного питання в історії, вважав, що права єврейській меншині (як й іншим) слід забезпечувати через надання широкої національно-культурної автономії. Це потрібно вирішити, писав він, "заздалегідь, в загальнодержавному парламенті і для всієї території держави" [27, с.44]. А його велика книга "Самоуправление национального меньшинства" й досі вважається однією з фундаментальних праць у теорії національного питання.

Зі зростанням політичної свідомості цю ідею з тим чи іншим ступенем прихильності відображали в програмах багато російських політичних партій, особливо єврейських. Зокрема, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (далі – Бунд) 1905 р. конкретизував поняття національно-культурної автономії як вилучення з відання держави й органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури, і передання їх нації в особі особливих місцевих і центральних установ, обраних усіма її членами на підставах виборчого права [25, с.363].

Цей принцип категорично заперечувала РСДРП(б). У її програмі 1903 р. поставлено вимогу повалення царського самодержавства і заміну його республікою, конституція якої гарантувала б "обласне самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення; рівноправність усіх громадян незалежно від раси і національності; право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави і органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави" [28, с.62]. Однак двоїстість більшовизму в національному питанні, як і в будь-якому іншому, виявлялася в тому, що ці демократичні положення повинні були втілюватися лише за допомогою соціальної революції та завоювання політичної влади пролетаріату [28, с.60]. Програма ж національної автономії пропонувала виконання національних вимог реформаторським шляхом.

На цьому ґрунті РСДРП(б) вела непримиренну ідеологічну боротьбу з Бундом. Вона настільки загострилась, що у 1903 р. Бунд покинув РСДРП(б), а після остаточного розколу між меншовиками і більшовиками в 1912 р. залишився в меншовицькій фракції РСДРП, яка визнала право національно-культурної автономії для євреїв [26, с.558–560].

Позицію Бунду піддали нищівному остракізму лідери РСДРП(б). Спочатку Й. Сталін у статті "Марксизм и национальный вопрос", опублікованій у березні-травні 1913 р., називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму, її установи – безсильними в наш час і непотрібними в майбутньому, а Бунд звинуватив у дезорганізації робітничого руху [29, с.320–347].

Ще одним більшовицьким критиком національно-культурної автономії був Г. Шаумян. Брошурою "О национально-культурной автономии" (1913) він намагався дати відповідь одному з демократичних вірменських журналів, який опублікував статтю з пропозицією впровадити цей принцип. Не маючи можливості дієво спростувати позитивний характер змісту національно-культурної автономії, Г. Шаумян робив, зокрема, такий "логічний" висновок: "Но любой

сознательный рабочий, любой марксист, который сбросил с себя иго своего национального туманного мышления и предрассудков, который хоть на минуту дышал чистым воздухом интернационализма, при чтении этих строк зажмет нос, чтобы не дышать удушливым воздухом национализма" [30, с.16]. Полеміку, в тім числі з Бундом, з приводу національної програми австрійської соціал-демократії продовжив В. Ленін у статті "Критичні замітки з національного питання", опублікованій у листопаді-грудні 1913 р. Розкривши ідейну основу і зміст культурно-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи, а практичне здійснення – через розділення шкільної справи за національностями, він категорично заперечував можливість її використання марксистами, як і національно-персональної автономії. У цей же період В. Ленін написав ще одну статтю на ту ж тему – "Про культурно-національну автономію". Повторивши в ній головні положення попередньої праці, він додатково називав цей вид автономії дурненькою, дурістю, реакційною, шкідливою, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [31, с.127–133, 167–171].

Такої сталінсько-ленінської характеристики було достатньо для довготривалої заборони теоретичних розробок чи реалізації принципів національно-персональної та національно-культурної автономій, і будь-яка згадка про них у радянській літературі до кінця 80-х рр. була дозволена лише в негативному значенні [32; 33; 34; 35; 36, 37].

Ідеї названих вище авторів (крім більшовицьких) були розвинуті впродовж існування української державності 1917–1920 рр. Найбільш характерною була позиція М. Грушевського. Очоливши УЦР, він неодноразово висловлював позитивне ставлення до національних меншин. Про це, зокрема, красномовно свідчить його виступ на 3'їзді народів Росії у вересні 1917 р., в якому він підкреслював: "Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів, ми не будемо ворожо виступати проти народів, які будуть стриміти до повної політичної незалежності. Ми визнаємо за ними це право. Ми навіть будемо вітати досягнення цілей, які вони перед собою поставили, але при умові, що здійснення політичної незалежності не буде формою переваги якогось одного державного народу, щоб це не порушувало інтересів інших національностей, які могли б опинитися в положенні меншости в новій державі" [28]. На Першому всеукраїнському національному з'їзді 6–8 квітня 1917 р. цієї проблеми торкнувся член УЦР Ф. Матушевський. В опублікованому згодом рефераті його виступу стверджується, що найкращими способами забезпечення прав національних меншин буде наявність пропорційного представництва, спеціального мовного законодавства і можливість контролю за діючими правовими нормами щодо меншин через депутатські запити [38]. О. Шульгін вважав за необхідне формувати українську державу у тісному співробітництві з усіма представниками інших народів, які проживали на її території [39,

с.19]. М. Порш, міркуючи про майбутнє упорядкування автономії України, пропонував встановити при виборах до парламенту (Сойму) пропорційне представництво. Це дало б можливість кожній нації і партії обирати від себе стільки послів, скільки вони мають членів [40, с.31]. О. Бочковський, аналізуючи 1918 р. праці різних соціалістичних діячів щодо національної проблеми, спеціально виділяє думку Ж. Жореса про майбутній розвиток країн тільки через автономію націй, розквіт демократії і рівноправність усіх народів [41].

"Буржуазним" програмам автономії була протиставлена національно-територіальна автономія нового типу – радянська. Вона ґрунтувалася на тому, що права національних меншин (а фактично їхню радянізацію) можуть гарантувати тільки пролетарська революція, запровадження диктатури робітничого класу і його державної форми – рад депутатів. Виступаючи на нараді зі скликання установчого з'їзду Татаро-Башкирської радянської республіки 1918 р., Й. Сталін не приховував класової природи автономії. "Советская власть, – говорив він, – отнюдь не против автономии, – она за автономию, но за такую автономию, где бы вся власть находилась в руках рабочих и крестьян, где бы буржуа всех национальностей были устранены не только от власти, но и от участия в выборах правительственных органов. Такой автономией и будет автономия на советских началах" [42, с.87].

Література

1. **Рафальський О.** Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
2. **Драгоманов М.** Евреи и поляки въ Юго-Западном крае // Драгоманов М. П. Политическіе сочиненія / Под ред. И. М. Гревса. Т. 1. Центр и окраины. – М.: Типогр. Сытина, 1908. – 486 с.
3. **Драгоманов М.** Великорусскій интернаціональ и польско-украинскій вопросъ / М. Драгоманов. – Казань: Типогр. окружного штаба, 1906. – 135 с.
4. **Франко І. Я.** Зібрання творів: у 50 т. / [ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976– . – Т. 45 – 1976. – 574 с.
4. **Грушевський М.** Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно-Науковий Вісник. Кн. VI. (передрук). – Львів.: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1905. – 16 с.
5. **Франко І.** Зібрання творів: у 50 т. // [ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976– . – Т. 45 – 1976. – 574 с.
6. **Кармазіна М.** Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / М. Кармазіна. – К.: ППЕНД, 1998. – 350 с.
7. **Шульженко Ф. П.** Історія вчень про державу і право: курс лекцій / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К.: Юрінком інтер, 1997. – 192 с.
8. **Словарь** иностарнных слов. 13-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 608 с.
9. **Конституционное** право. Энциклопедический словарь / [отв. ред. С. А. Авакьян]. – М.: Норма, 2001. – 688 с.
10. **Мучник О.** Коментарий к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2000– . – Кн. 1. – 2000. – 254 с.
11. **Народная** энциклопедия научныхъ и

прикладних знаній. – М.: Харьковское общество распространения въ народъ грамотности, 1911– . – Т. 11. Общественно-юридическій. Первый полутом. – 1911. – 328 с. 12. **Лазаревскій Н.** Русское государственное право / Н. Лазаревскій. – С.-Петербургъ: Типография акц. общ. "Слово", 1913– . – Т. 1. Конституціонное право. Изд. 3-е. – 1913. – 672 с. 13. **Жилинь А.** Учебникъ государственного права. – Петроградъ: Типография Б.М. Вольфа, 1916– . – Ч. 1. – 1916. – 429 с. 14. **Урьяс Е.** Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867–1914 годах / Е. Урьяс. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959. – 63 с. 15. **Синоптикусь.** Государство и нація (К національному вопросу в Австрии) / [ред. М. Б. Ратнер]. – К.; С.-Петербургъ: Серпъ, 1906. – 252 с. 16. **Шпрингеръ Р.** Национальная проблема: (Борьба национальностей въ Австріи) / [ред. М. Б. Ратнер]. – С.-Петербургъ: Изд-е т-ва "Общественная польза", 1909. – 293 с. 17. **Полтавскій М.** История Австрии. Пути государственного и национального развития / М. Полтавскій. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1992. – Ч. 2. От революции 1848 г. до революции 1918–1919 гг. – 1992. – 369 с. 18. **Пристер Е.** Краткая история Австрии / Е. Пристер. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1952. – 511 с. 19. **Бауэръ О.** Национальный вопросъ і соціаль-демократія / О. Бауэръ. – С.-Петербургъ: Серпъ, 1909. – 600 с. 20. **Дубнов С.** Чего хотят евреи / С. Дубнов. – Петроград: Муравей, 1917. – 71 с. 21. **Мотылевъ Л.** Основы еврейского общинного устройства / Л. Мотылевъ. – М.: Московское книгоизд-во, 1918. – 43 с. 22. **Марголинъ М.** Национальное движение в еврействе. 1881–1913 / М. Марголинъ. – Петроград, 1915. – 68 с. 23. **Ренер М.** Проекты еврейской національной автономіи / М. Ренер // Еврейскій Міръ. – 1909. – Кн. 1. – № 6. – июнь. – С. 1–14. 24. **Базинъ (М. Зильберфарб).** Принципъ національно-политической автономіи / Базинъ // Возрождение. Єврейскій пролетаріат и національная проблема. Сборник статей. – С.-Петербургъ: Типогр. инж-ра М. С. Персона, 1906. – С. 47–77. 25. **Автономизмъ** // Еврейская энциклопедия. – С.-Петербургъ: Изд-е общества для научных еврейских изданий и изд-ва Бронгаузъ-Ефронъ, [б.г.] – Т. 1. – С. 360–366, 371. 26. **Община (еврейская)** // Краткая еврейская энциклопедия / [ред. И. Орен]. – Иерусалим: Кетер, 1976– . – Т.1. – 1976. – С.58–76. 27. **Жаботинскій В.** Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинскій. – К.: Республ. асоціація українознавців, 1991. – 136 с. 28. **Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК** / [ред. П. М. Федосеева]. – К.: Політвидав України, 1978– . – Т.1, 1898–1917. – 1978. – 515 с. 29. **Сталин И.** Сочинения: в 18 т. / И. Сталин. – М.: ОГИЗ, 1946– . – Т. 2. 1907–1913. – 1946. – 427 с. 30. **Шаумян Г.** О национально-культурной автономии / Г. Шаумян. – М.: Гос. издат. полит. лит., 1959. – 50 с. 31. **Ленін В.** Повне зібр. творів: у 55 т. / В. Ленін. – К.: Політвидав України, 1972– . – Т. 24. – 1972. – 550 с. 32. **Денисов А.** Государственное устройство СССР, союзных и автономных республик / А. Денисов. – М.:

ВПШ при ЦК ВКП(б), 1952. – 32 с. 33. **Уманский Я.** Советское государственное право / Я. Уманский. – Учебник для юрид. вузов под ред. проф. К. Мокичева. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 435 с. 34. **Изучение** произведений В.И. Ленина в курсе истории КПСС: Учеб.-метод. пособие. – М.: Высш.школа, 1978. – 271 с. 35. **Письма** трудящихся по вопросам совершенствования межнациональных отношений (обзор писем, врученный участникам сентябрьского (1989 г.) Пленума ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С.145, 152, 157, 158. 36. **Межнациональные** отношения: программа партийного комитета // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 2. – С.69. 37. **Сучасність.** – 1988. – Ч.9. – С.87. 38. **Матушевський Ф.** Права національних меншостей / Ф. Матушевський. – К.: Вид-ня Союзу Українських Автономістів-Федералістів, 1917. – 16 с. 39. **Шульгін О.** Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови / О. Шульгін. – К.: Друкарь, 1918. – 106 с. 40. **Порш М.** Про автономію України / М. Порш. – К.: Відродження, 1918. – 40 с. 41. **Бочковський І.** Національна справа. Соціалізм і національна проблема / І. Бочковський // Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 29. – С.438, 439. 42. **Сталин И.** Сочинения: в 18 т. / И. Сталин. – М.: ОГИЗ, 1947– . – Т. 4. Ноябрь 1917–1920. – 1947. – 487 с.

Ладыга Л. И. Национальный вопрос в Украине в программах партий и работах общественных деятелей периода (90-х гг. XIX в. – 20-х гг. XX в.).

Использовав обширный документальный материал, автор определила, каково место национальных меньшинств в программах и работах общественных деятелей периода (1891–1920 гг.).

Ключевые слова: Украина, политическая партия, национальные меньшинства.

Ладига Л. І. Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.).

Використавши великий документальний матеріал, автор визначила, яке місце займали національні меншини у програмах та роботах громадських діячів періоду (1891–1920 рр.).

Ключові слова: Україна, політична партія, національні меншини.

Ladyga L. I. National question in Ukraine in the programs of parties and works of publicmen of period (90th XIX – 20th XX).

The analysis of documents (1891–1920) regarding the rights and freedoms of national minorities and classification of their rights and freedoms has been conducted.

Keywords: Ukraine, political party, national minorities.